

עושים היסטוריה

רק לפני כעשור בישרה הופעתם של ספרים כמו לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947-1949 מאת בני מוריס (1987) והמילין השביעי של תום שגב (1991) על קבוצת היסטוריונים צעירים היוצאים נגד הדרך שבה הציגו חוקרים קודמים את סיפורה של הציונות. בתחילה התמקדו ההיסטוריונים החדשים בסוגיית הקמת מדינת ישראל, כשהם מדגישים את העוולות שגרמה ההנהגה הציונית לערבים במהלך מלחמת העצמאות ואחריה, ובחטאיה, במחדל ובמעש, כלפי קרבנות השואה וניצוליה. בראשית דרכה הצטיירה קבוצת חוקרים זו כתופעת שוליים, שרק קומץ שמות נקשרו בה. ואולם, עם הזמן גדל מספרם של אנשי האקדמיה המזדהים בגלוי עם ההיסטוריה החדשה – ועם יחס דומה לציונות בתחומי מחקר אחרים כמו מדע המדינה, סוציולוגיה ופילוסופיה – וגם השפעתם הלכה וגברה. רבים מהם זכו במשרות קבועות באוניברסיטאות, ועמדותיהם נפוצו באמצעות התקשורת הישראלית – מגמה שאת ביטוייה הבולטים ניתן למצוא בין דפי עיתון הארץ ובסדרת הטלוויזיה התיעודית תקומה, שהקרינה הטלוויזיה הממלכתית בשנת 1998.

בשנה האחרונה, ההיסטוריונים החדשים עלו כיתה, וקנו לעצמם אחיזה בלב לבו של הממסד התרבותי. ביולי 1999 השתתפה מחלקת ההיסטוריה של צה"ל בפרסום המאבק לביטחון ישראל, ספר שידיעות אחרונות תיאר כ"מנפץ כמה מהמיתוסים המפוארים ביותר שעליהם גדלנו" (4 באוגוסט 1999). ביקורתיים במיוחד הם פרקי הספר העוסקים במדיניות הביטחון של ישראל בתקופת העיצוב של צה"ל בשנות החמישים. חודשיים לאחר מכן הכניס משרד החינוך לכיתות ט' את שלושת ספרי הלימוד הראשונים על ישראל שנכתבו בהתאם לתכנית לימודים חדשה, שנועדה להציג את ההיסטוריה היהודית

מנקודת מבט יותר "אוניברסלית" ופחות "לאומית". את הקיצוני מביניהם, עולם של תמורות: היסטוריה לכיתה ט', הוציא לאור האגף לתכניות לימודים של משרד החינוך עצמו. ספר זה מעדיף לייחס את ניצחון ישראל במלחמת העצמאות ליתרון הארגוני והלוגיסטי של היהודים, ולא למנהיגות נחושה, לאסטרטגיה צבאית מבריקה או לגבורה לאומית. כמו כן, הוא מסביר שתוקפנותה של ישראל כלפי סוריה תרמה רבות לפריצת מלחמת ששת הימים. ההיסטוריה החדשה אף משכה את תשומת הלב של חלק הולך וגדל בציבור הישראלי: ימי הכלניות של תום שגב (1999), המתאר את תקופת המנדט וזוקף את ההישג של גירוש הבריטים לזכות הערבים ולא היהודים, נמצא ברשימת רבי-המכר של עיתון הארץ במשך שלושים ושלושה שבועות (ראה ביקורתו של יהושע פורת בעמוד 158).

מרשימה לא פחות הייתה חדירת ההיסטוריונים החדשים לשיח האינטלקטואלי בזרם המרכזי בארצות-הברית, שעד כה היה אדיש למגמות החדשות באקדמיה הישראלית. בספטמבר 1999 פרסם המו"ל הניו יורקי היוקרתי 'קנופף' את ספרו החדש של בני מוריס, קרבנות צודקים: תולדות הסכסוך הציוני-ערבי, 1881-1999 – כך עב-כרס המציג פרשנות רדיקלית להיסטוריה הציונית כולה, טוען שהציונות מלכתחילה הייתה "נגועה במידה של מוסריות מפוקפקת", ומטיל על ההנהגה הישראלית אחריות לא מבוטלת לכל המלחמות שפרצו מאז 1948. חודש לאחר מכן הוציא המו"ל המכובד 'נורטון' את קיר הבדול: ישראל והעולם הערבי מאז 1948, ספר בן 670 עמודים שנכתב על ידי אבי שליים, "היסטוריון חדש" ישראלי המלמד באוקספורד. מסקנותיו של שליים, למרות שהן מוצגות באופן פחות מלומד מאלה של מוריס, דומות במהותן. כתיבי העת החשובים בארצות-הברית, לרבות הניו יורק טיימס, הוול סטריט ג'ורנל, הניו רפליק, קומנטרי, פורין אפירס והוויקי סטנדרד, הקדישו סקירות ארוכות לחיבורים אלה, והפכו אותם לספרים המדוברים ביותר על ישראל שהופיעו בעולם דובר האנגלית בעשור האחרון.

כיום לא ניתן עוד לפטור את ההיסטוריונים החדשים כקבוצת שוליים. יתר על כן, קוראים ישרי לב אינם יכולים להתכחש לחלק נכבד מן העובדות שהם מציגים בנוגע לטעויותיה ומחדליה של התנועה הציונית. ועם זאת, לעתים נדמה כי המסקנות שאליהן הגיעו חוקרים אלה יצאו לערער על עצם הלגיטימיות של המנהיגים המזוהים עם הקמת המדינה היהודית, ובמיוחד עמודי התווך של תנועת העבודה – דוד בן-גוריון, משה דיין, יגאל אלון

וגולדה מאיר. דמויות אלה כבר אינן בין החיים, אך אין להקל ראש בסכנה הטמונה בהתקפה על מורשת הציונות. אף אומה לא תוכל לשמור על חיוניותה אם הסיפור ההיסטורי שלה יהפוך בתודעת הציבור לשורה ארוכה של כישלונות מוסריים וטעויות חמורות בשיקול דעת. למרבה הצער, אינטלקטואלים מן הזרם המרכזי בתרבות הישראלית טרם ניסחו מענה מוצלח לקריאת התיגר. לכן, נשאלת השאלה: כיצד אמורים להשיב אלה שבסיכומם של דבר רואים בחיוב את המאה הציונית הראשונה?

הצעד הראשון הוא הכרה בכך שהחידוש העיקרי של ההיסטוריונים החדשים אינו בעובדות, אלא בפרספקטיבה. לא כך, כמובן, הם מבקשים להציג את עצמם. מאז טבע בני מוריס את המונח "היסטוריונים חדשים" במאמר שפרסם בכתב העת האמריקני חיקון בנובמבר 1988, טוענים הוא ועמיתיו שההבדל העיקרי בינם ובין קודמיהם נעוץ בנכונותם ויכולתם לחשוף את העובדות המביכות בתולדות הציונות. את סמכותם לשכתב את ההיסטוריה הציונית הם מבססים במידה רבה על פתיחת הארכיונים בישראל (כמו דמוקרטיה אחרות, פועלת ישראל לפי כלל שלושים השנה לחשיפת מסמכים; המקורות הנוגעים למלחמת העצמאות, לדוגמה, נפתחו לחוקרים בשלהי שנות השבעים). ואכן, רבים ממחקריהם המוצלחים יותר הופיעו לאחר שנפתחו התיקים הרלוונטיים: אחרי גל הפרסומים על מלחמת העצמאות, יצאו ספרים ומאמרים שהוקיעו את מדיניותה של ישראל כלפי העולים בראשית שנות החמישים, את פעולות התגמול באמצע שנות החמישים, את המלחמה נגד מצרים בשנת 1956, ואת המדיניות החברתית שננקטה בתחילת שנות השישים.

ברם, למרות שחלק מן המקורות שהציגו ההיסטוריונים החדשים לא זכו לחשיפה קודם לכן, מסד העובדות שעליו ביססו את מסקנותיהם לא היה מקורי במיוחד. ספרו של אבי שליים, קנוניה משני עברי הירדן (1988), דן בחומר שהיה מוכר ברובו למעלה מעשור בקרב היסטוריונים ישראלים, ותיאר סוגיה שדן שיפטן ניתח כבר בהרחבה בספרו אופציה ירדנית (1986). כשתום שגב הציג את תגובת ההנהגה הציונית לשואה בהמיליון השביעי (1991) הוא הוסיף אך מעט לחומר שעליו ביססה דינה פורת את ספרה הנהגה במילכוד (1986). המחקרים החדשים עוררו מחלוקת לא בגין העובדות שגילו, אלא בגלל זווית

הראייה שממנה נכתבו, ששפטה את המנהיגים הציונים בחומרת־יתר. שליים, למשל, לקח את הסיפור הידוע על הקשרים בין בן־גוריון למלך עבדאללה לפני מלחמת העצמאות ובמהלכה, קישט אותו בחומר נוסף מן הארכיונים, והפיק ספר סנסציוני המבוסס על ההנחה ששותפות אסטרטגית זו הייתה "קנוניה" פסולה.

על מנת להבין את השפעת הפרספקטיבה של ההיסטוריונים החדשים על מחקריהם, ראוי לבחון את בני מוריס כדוגמה, משום שמחקריו וכתביו נחשבים, במידה רבה של צדק, לאיכותיים יותר מעבודותיהם של רוב עמיתיו. בספרו 1948 ואחריה: ישראל והפלסטינים (1994) מודה מוריס שבחירת נושאי המחקר שלו הושפעה מעמדותיו הפוליטיות ("ההשקפות הפוליטיות של ההיסטוריונים החדשים, וסוגיות פוליטיות שעל סדר היום, היו בין הגורמים שהובילו את ההיסטוריונים האלה לחקור נושאים מסוימים"). גם שימוש התדיר בלשון קיצונית משקף את נקודת מבטו: במאמרו בתיקון ב־1988 העלה מוריס את האפשרות שישראל "נטמאה בחטא קדמון" כתוצאה מדרך הקמתה. בשנה שעברה אף הרחיק לכת, והגדיר את האופן שבו נהג היישוב היהודי בפלשתינאים במהלך מלחמת העצמאות כ"סוג מסוים של טיהור אתני" (רוי גוטמן ודוד ריף, עורכים, פשעי מלחמה: מה הציבור צריך לדעת, 1999).

אלה אינן "עובדות" שנתגלו בתיקים שנפתחו בזמן האחרון, אלא הערכות עומק מוסריות, שספק אם צמחו מתוך עבודה ארכיונית גרידא. הערכות מסוג זה הן שאפשרו למוריס ולעמיתיו לכתוב גרסה חדשה להיסטוריה הציונית, המרחיקה לכת הרבה מעבר לעובדות היבשות העולות מן המסמכים שנפתחו לעיון. ברוח זו טוען מוריס בספרו האחרון, קרבנות צודקים, שהציונות הייתה מלכתחילה "תנועה ואידיאולוגיה קולוניאליות ובעלות שאיפות התפשטות", שעוותו על ידי "המחיקה המנטלית של ה'ילידים' בידי המתיישב האירופי". כמו כן, תפישו זה אפשרה לו להסיק כי הציונים ראו את הערבים כ"אובייקטים לשימוש בעת הצורך", ולא כבני אדם בעלי שאיפות צודקות.

למותר לציין, כי אדם אחר שהיה בוחן את אותן העובדות שמוריס מציג היה יכול לכתוב תיאור שונה בתכלית. ברם, מרגע שמשקיפים מפרספקטיבה מסוימת על הנוף העובדתי של ההיסטוריה הציונית – הכולל הן את העובדות ה"חדשות" והן את אלה שהיו ידועות עשרות שנים – הוא הופך לחיזיון מכוער, ששום ויכוח על העובדות לא יוכל לייפותו.

עד היום, תגובתו של הזרם המרכזי בתרבות הישראלית הייתה דלה ובלתי מספקת. הניסיונות להתמודד עם ההיסטוריונים החדשים החטיאו את מטרם משום שלרוב התייחסו אל ההתקפה החזיתית על הפרספקטיבה ההיסטוריוגרפית הלאומית-יהודית כאילו היא ויכוח על עובדות. דוגמה טיפוסית לבעיה זו היא פיברוק ההיסטוריה הישראלית של אפרים קארש, שפורסם באנגלית ב־1997 ותורגם לעברית בשנה שעברה. אמנם קארש מוכיח שכמה מטענותיהם של ההיסטוריונים החדשים, ובמיוחד של מוריס ושללים, מבוססות על עבודה ארכיונית מרושלת, אם לא על זיוף מכוון של המקורות, אבל העובדות שעל אמינותן הוא מערער קשורות לתזות המרכזיות של חוקרים אלה באופן רופף בלבד. קארש טוען, למשל, שמוריס עיוות ראיות כדי להראות שמאמצע שנות השלושים ואילך תמכו בן-גוריון והנהגת תנועת העבודה בטרנספר רחב-היקף של ערבים מן השטחים שבהם הייתה עתידה לקום המדינה היהודית. אולם גם אם קארש צודק בנקודה זו – וכך נראים הדברים על פניהם – הרי טענותיו העיקריות של מוריס לגבי מעשיו של הצד היהודי במלחמת העצמאות עומדות בעינן. יתר על כן, כאשר קארש מציג פרשנות משלו, במטרה לדון את ההנהגה הציונית לכף זכות, ההסבר שלו למניעיה הוא כה דחוק, עד שהוא כמעט ממוטט את טיעוניו שלו. כך, לדוגמה, הוא מקבל כפשוטם את נאומיו של בן-גוריון, שבהם הצהיר על שאיפתו לקשרים אידיליים עם הערבים – שאיפה שאולי הייתה כנה ברמה התיאורטית, אך לא דווקא עלתה בקנה אחד עם מדיניותו בפועל.

כדי להתמודד עם טיעוניהם של ההיסטוריונים החדשים, חייבים חוקרים שאינם שותפים לנטיותיהם האידיאולוגיות להגדיר כמשימתם העיקרית את מלאכת הפיתוח של פרספקטיבה מתאימה, שממנה ניתן לבחון את ההיסטוריה הישראלית בצורה מפוכחת ומאוזנת. משמעות הדבר היא, בראש ובראשונה, הבהרת אמות המידה המוסריות שלפיהן יש לשפוט את הפעולות הפוליטיות והצבאיות שנקטה התנועה הציונית. ביסוד מחקריהם של ההיסטוריונים החדשים מובלעת ההנחה שהפעלת הכוח הנחוצה להקמת מדינה ולהגנה עליה היא בעייתית מבחינה מוסרית. בשל הנחה זו הם בוחנים תחת זכוכית מגדלת את המקרים שבהם השתמשה התנועה הציונית בכוח וגרמה (או ספק-גרמה) סבל לערבים או ליהודים, תוך שהם מתעלמים כמעט לחלוטין מן הנסיבות שהפכו פעולות אלה לחיוניות. מן ההכרח להעמיד מולם מערכת הנחות

חלופית, שתקשר את המוסר לפוליטיקה בצורה נכונה והולמת יותר: תפישה שלפיה התנהגותם של מנהיגים נבחנת לאור מחויבותם להפעיל כוח לטובת העם שעל האינטרסים שלו הם מופקדים; שרואה בהקמת מדינה לעם היהודי, וחיזוקה לאחר שנולדה, לא רק מטרה לגיטימית, אלא גם יעד מוסרי בעליל; ושמכירה בעובדה כי המנהיגים הציונים התמודדו עם אילוצים בינלאומיים, אזוריים ומקומיים שהכריחו אותם לקבל הכרעות קשות. כמובן, פרספקטיבה זו אינה מחייבת אותנו להסיק כי כל דבר שעשתה התנועה הציונית היה צודק, או אפילו סביר. אבל היא מאפשרת לנו להציב עובדות היסטוריות שנחשפו לאחרונה במקום הראוי להן בתוך סיפור כולל המגלה יחס בסיסי חיובי כלפי המורשת הציונית.

להמחשת עניין זה, ניתן לקחת כדוגמה את המחקר שערך בני מוריס בלידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים. חרף אידיוקים פה ושם, תיאורו של מוריס מפורט ומדויק יותר מכל חיבור קודם הדן בנושא. לאור העובדות שהוא מציג, ברור למדי שברייחת רוב האוכלוסייה הערבית מן השטח שהפך למדינת ישראל נגרמה בגין קרבות בין כוחות ערביים לכוחות יהודיים, ופחדם של התושבים הערביים להילכד בתוכם. המנהיגות הציונית, כפי שעולה ממחקרו של מוריס, הבינה אל נכון את הסכנה שנשקפה למדינה היהודית הצעירה מן הערבים הפלשתינאים, ולא ניסתה למנוע את עזיבתם, ולפרקים אף החישה אותה באמצעות פעולות מדיניות וצבאיות. לאמתו של דבר, מחקר זה של מוריס אף מסייע להפרכת טענתו המאוחרת, שהאירועים במהלך מלחמת העצמאות היו "טיהור אתני".

אין משמעות הדבר שמעולם לא היו מקרים של ברוטליות יהודית. תיעודן של זוויות וגיוון הם חובה לכל מי שכותב היסטוריה מאוזנת. אולם אין להסיק מאירועים אלה את המסקנה, שאליה הגיע מוריס, כי הציונות הייתה "נגועה במידה של מוסריות מפוקפקת". העובדה שצה"ל חרג לפעמים משימוש הולם בכוח בפעולות התגמול של שנות החמישים אינה מוכיחה, למשל, שהמאמץ להגיב על פעולות טרור לא היה נחוץ ומוצדק. אדרבה, כאשר בוחנים את תגובתה של ישראל בהתחשב באתגר שעמד לפניה, ובהשוואה לאופן שבו טיפלו מדינות אחרות בסכנות דומות, היא נראית שקולה ומרוסנת. באותה מידה, העובדה שעולים מארצות ערב וניצולי שואה מאירופה נתקלו ביחס פוגע שלא עלה בקנה אחד עם האידיאל של קליטת עלייה ואהבת ישראל, אינה משנה באופן יסודי את התמונה של הנהגה ציונית המחויבת

לביטחונם ורווחתם של יהודים אלה. כשלים בתחומים אלה ואחרים מוכיחים שהיה לעתים פער בין העשייה בפועל ובין האידיאלים שהועלו על נס – והדבר צריך לשמש תזכורת לערנות הנחוצה כדי שאילוצי השימוש בכוח לא יגרמו לשחיתות מוסרית. רק מי שמאמין שהמדינה היהודית צריכה לעמוד בקני מידה של טוהר שאינם מתיישבים עם הפעלה הכרחית של כוח ריבוני, או שטעויות כאלה מאפיינות את תולדות הציונות מראשיתה, צריך לחשוש מחשבון נפש כן ביחס להיסטוריה הלאומית.

חד עם זאת, תהא זו טעות להניח להיסטוריונים החדשים להכתיב את סדר היום המחקרי. בגלל זווית הראייה המנחה את מחקריהם, הם מתמקדים בנושאים שבהם עשויות להיחשף הפרשיות האפלות ביותר בתולדות הציונות. אם היסטוריונים אחרים ייגררו אחריהם, יצטמצם השיח הציבורי על מורשת הציונות לסדרת ויכוחים על מידת האשמה שיש לייחס למדינה היהודית באירועים הבעייתיים ביותר בתולדותיה. חוקרי ההיסטוריה הציונית והישראלית חייבים להתמקד בכתיבת חיבורים שישקפו את התמונה ההיסטורית בכללותה, ויתבססו על הפרספקטיבה המתאימה לתיאור הקמתה וביסוסה של מדינה שנולדה בנסיבות קשות. בכך יתנו ביטוי לצדדים הנעלים שבציונות, מבלי לטיח את הכישלונות שהם חלק מכל מפעל היסטורי חשוב. כמו כן, אין כל סיבה להציג את הדמויות הגדולות שעיצבו את המפעל הציוני כמלאכים. יש לתאר אותם כפי שהיו: אנשים גדולים, שניצבו מול הכרעות קשות ביותר וקיבלו על עצמם אחריות לגורל בני עמם, על כל הטוב והרע הכרוך בכך. די לעיין בברל (1980), יצירת המופת של אניטה שפירא, או בקנאח דוד (1976, 1980, 1987) של שבתי טבת – ביוגרפיות מונומנטליות של ברל כצנלסון ודוד בן-גוריון – כדי לראות כיצד מחקרים מפורטים ומדוקדקים יכולים להיות מקור לגאווה לאומית. על אף ההבדלים הבולטים בגישתם למלאכת כתיבת ההיסטוריה, ערכו שני המחברים מחקרים מקיפים שבהם תיעדו את המרכיבים הבעייתיים ביותר בחייהם של מנהיגים אלה, ועם זאת שרטטו דיוקנים המרוממים את הכבוד שרוחש להם הקורא. מתוך עבודת הפרך של כתיבת עבודות כאלה, מפתחים היסטוריונים פרספקטיבה המסוגלת לא רק לסייע בניפוח מיתוסים חסרי בסיס, אלא גם לתרום ליצירת מיתוסים המושרשים היטב באמת ההיסטורית. אין ספק שיש שלדים נוספים

שאפשר להוציא מן הארון הציוני, אך ישנם גם גילויים של גבורה, צדק ואנושיות המחכים למתעד המתאים. היסטוריון ציוני אינו זה המכחיש את קיומם של הראשונים, אלא זה הסבור שבסופו של חשבון, האחרונים הם המרכיב הדומיננטי בתיאור הוגן של תולדות הציונות. אם ההיסטוריונים החדשים ידרבנו חוקרים אחרים לספר מחדש את סיפורה של הציונות, מתוך פרספקטיבה משכנעת ובצורה שתנצל את המקורות החדשים במלואם, יהיה בכך שירות מן המדרגה הראשונה להיסטוריוגרפיה הציונית. ואולם, תוצאה מיוחלת זו אינה תלויה בהיסטוריונים החדשים, אלא באותם חוקרים הרואים את מורשת הציונות באור חיובי. אלה יצטרכו להפגין את המקוריות והחריצות הנחוצות כדי להצדיק את עברה של האומה בעיני הקהילה האקדמית והציבור הרחב כאחד. ייתכן שעתידה של המדינה היהודית תלוי במידת הצלחתם.

דניאל פוליסר, בשם העורכים
אדר ב' התש"ס / מרץ 2000